

Orcid: 0000-0002-6790-3680

Nailə Mustafayeva

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
nailemustafayeva@yahoo.com.tr

BABA BƏY ŞAKİRİN MÜXƏMMƏSLƏRİ

Xülasə

XVIII əsrin sonları-XIX əsrin birinci yarısında yaşamış, klassik və şifahi xalq ədəbiyyatı üslubunda şeirlər yazan Baba bəy Şakir poeziyada satirik üslubun nümayəndəsi kimi tanınır. Pənah xanın nəslindən olan Baba bəy yoxsul həyat yaşamış, çar məmurlarının, yerli bəy və ağaların özbaşınalığından əziyyət çəkmişdir. Şair 1778-1780-ci illərdə Qarabağ mahalının Mehriban kəndində anadan olmuş, kəndlilərlə birgə taxıl əkib, mal-qara saxlamış, zəhməti ilə ailəsini dolandırmış, 1844-cü ildə vəfat edərək doğulduğu kənddə dəfn olunmuşdur. Təəssüf ki, əsasən şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarında yazıb-yaradan B.Şakirin, ədəbi irsindən yalnız "Ay mədəd" və "Yetmədi" rədifli iki lirik-aşıqanə qoşması, "Gəlməz" rədifli gəraylısı, "Üstünə" adlı satirik məzmunlu qoşması, üç mənzum məktubu, üç həcvi, eləcə də bir neçə şeirindən beylər bizə gəlib çatmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz Baba bəy barədə ilk məlumat vermiş, onun şeirlərini ilk dəfə toplayaraq 1926-cı ildə bir kitabça halında nəşr etdirmişdir. 1986-cı ildə Fərhad Yəhyayev şairin şeirlərini bəzi kiçik əlavələrlə, özünün yazdığı ön sözlə "Yazıçı" nəşriyyatında çap etdiribdir. Akademik Feyzulla Qasımzadə, professorlar Kamran Məmmədov, Zaman Əsgərli və tədqiqatçı Fərhad Yəhyayev şairin həyat və yaradıcılığı barədə fikirlərini söyləmişlər.

Açar sözləri: Baba bəy Şakir, müxəmməs, əlyazma, Azərbaycan ədəbiyyatı, həcvi.

Nailə Mustafayeva

BABA BEY SHAKİR'S MUKHAMMASSES

Abstract

Baba bey Shakir, who lived in the late 18th century and the first half of the 19th century, is known as a representative of the satirical style in poetry, wrote poems in the style of classical literature and folklore. Baba bey, a descendant of Panah khan, lived a poor life and suffered from the arbitrariness of the tsar's officials, local *bey*s and nobles. Baba bey Shakir was born in Mehriban village of Karabakh region in 1778-1780 years. The poet used to grow grain with villagers, keep cattle, so maintained his family thanks to his own efforts. He died in 1844 and was buried in his native village. Although Baba bey Shakir created many samples of folklore, unfortunately, only a few of his works have survived to our time. These are: two lyrical-love *qoshmas* with the *radif* "Ay madad" and "Yetmadi", a *garayli* with the *radif* "Galmaz", a satirical *qoshma* "Ustuna", three poetical letters, three satires, as well as some verses from several poems.

The first information about Baba bey was given by Salman Mumtaz, a well-known literary critic. For the first time, Mumtaz collected his poems and published them in a booklet in 1926. In 1986 Farhad Yahyayev published the poet's poems with some small additions and a preface written by himself in "Yazichi" publishing house. Academician Feyzulla Gasimzadeh, professors Kamran Mammadov and Zaman Asgarli, and Farhad Yahyayev, a researcher expressed their opinions on the poet's life and activities.

Key words: Baba bey Shakir, mukhammas, manuscript, Azerbaijani literature, hajv

XIX əsrdən başlayaraq realizm ədəbi metodu ədəbiyyatın aparıcı metoduna çevrilməyə başlayır. Ədəbiyyat, poeziya sosial-ictimai, şəxsi həyatın bütün tərəflərini, hiss və duyğuların bütün əlvanlığını, insanı əhatə edən bütün məsələləri, problemləri realistcəsinə əsk etdirməyə çalışır. Bunun nəticəsi olaraq ədəbiyyatda yeni növ və janrlar meydana çıxır. Əsrin böyük mütəfəkkiri Mirzə Fətəli Axundzadə altı komediya ilə ədəbiyyatımızda dramatik ədəbi növün əsasını qoyur. Avropa ədəbiyyatından təsirlənən

yeni üslublu nəsr nümunələri meydana çıxır. Poeziyada Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatından gələn bəzi janrlar fəal istifadə edilməkdə davam edir, bəzi yeni janrlar meydana çıxır.

Anadilli Azərbaycan ədəbiyyatında XIV əsrdən meydana çıxan müxəmməs janrı XVIII əsr poeziyamızda daha geniş istifadə edilməyə, inkişaf etməyə başlamışdı. Müxəmməs, demək olar ki, ən geniş yayılmış şeir formasına çevrilmişdi. Araz Dadaşzadənin haqlı olaraq dediği kimi, ümumiyyətlə, XVIII əsr şeirində çoxmisralı, irihəcmli şeir janrı və şəkillərinə meyl artmışdı ki, bunun da öz səbəbləri vardır. Araz Dadaşzadə müxəmməsin həmin dövrdə tərəqqisi barədə yazır: “Yuxarıda gördüyümüz kimi, tarixi mənzumələrin çoxu, fəlsəfi, aşıqanə, məişət şeirlərinin mühüm qismi məhz müxəmməs şəklində qələmə alınmışdır. Müxəmməs bu dövrdə qəzəl və hətta məsnəvi formalarının mövqeyini xeyli dərəcədə laxlatmışdı” (Dadaşzadə, 1980: 228).

Raqub Kərimov və İlahə Vəliyeva tərtib etdikləri XIX əsr şairi Sədi Sani Qarabaği şeirləri toplusunun ön sözündə yazırlar: “Qeyd etmək lazımdır ki, XIX yüzillikdə müxəmməs digər şeir formalarına nisbətən o qədər də geniş yayılmamışdır. Lakin bununla yanaşı, artıq onun stabilləşdiyi, yeni məna çalarları kəsb etdiyi də danılmaz faktdır” (Qarabaği, 2014: 304). Qeyd edək ki, müxəmməsin stabilləşməsi, yeni məna çalarları kəsb etməsi fikri ilə razılaşsaq da, bu janrın XIX əsrdə digər şeir formalarına nisbətən geniş yayılmaması fikri ilə razılaşmaq mümkün deyil. Tədqiqatçılar, xüsusilə də Araz Dadaşzadə müxəmməsin XVIII əsrdə çiçəklənmə dövrünü yaşadığını göstərmişlər. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını diqqətlə nəzərdə keçirdikdən sonra cəsarətlə iddia edə bilərik ki, müxəmməs XIX əsr poeziyamızda XVIII əsrdəkindən də daha geniş vüsətlə inkişaf etmişdir. Bu yüzillikdə yaşayıb-yaratmış sənətkarlardan Abdulla Canı oğlu, Baba bəy Şakir, Mustafa ağa Arif, Kazım ağa Salik, Əbdürrəhman ağa Şair, Seyid Əbülqasim Nəbati, Qasım bəy Zakir, Heyran xanım, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Seyid Mirhəməzə Nigari, Sədi Sani Qarabaği, Mirzə İsmayıl Qasir, Mucrim Kərim Vardani, Molla Qasım Zakir, Baba bəy Şakir, Əndəlib Qaracadaği, Məhəmməd Xəlifə Aciz, Zikri Ərdəbili, Hacı Mehdi Şükühi, Seyid Rza Sabir, Padarlı Abdulla, Mirzə Baxış Nadim, Molla ağa Bixud, Mir Mehdi Xəzani, Məhəmməd Əmin Dilsuz, Mir Möhsün Nəvvab, Mirzə Nəsrullah Didə, Mirzə Ələsgər Növrəs, Hacıağa Fəqir Ordubadi, Həsənli xan Qaradaği, Əbülhəsən Vaqif, Mustafa ağa Şuxi, Mirzə Ələkbər Səburi, Mirzə Məhəmməd Kstib, Abdulla bəy Asi, Seyid Əzim Şirvani və bir çox başqa şairlər müxəmməs yazmışlar. Dövrünün müxəmməs müəllifləri içində Q.Zakirə xüsusi önəm verən akademik Teymur Kərimli yazır: “XIX əsrdə müxəmməs janrının ənənələri əsasən Qasım bəy Zakirin yaradıcılığında davam və inkişaf etdirildi” (Az.əd.tarixi poetikası, 2006: 496).

Baba bəy Şakirin iki həcvi müxəmməs janrında yazılmışdır. Bunlardan 11 bənddən ibarət olan “Nəmirli Əmiraslanın həcvi” adlı şeirdə (S.Mümtaz bu əsəri “İmirli Əmiraslan haqqında söylədiyi həcv” başlığı altında vermişdir) müəllif Əmiraslan bəy adlı xalqı soymaqla məşğul olan murov naibinin yaramaz hərəkətlərini satirik qələmlə qamçılıyarkən məzlum xalqın mənafeyindən çıxış etmişdir. Əmiraslan bəy varlanmaq, mal-dövlətini artırmaq üçün elə vicdansız, amansız hərəkətlərə hazırdır ki, müəllif onu Əzrayıla bənzədir, Cavanşir mahalının camaatına deyir ki, bu adam vəzifəyə gəlib ki, sizi şişə taxıb kabab eləsin. Şair belə bədzad adamların vəzifə sahibi olmaq üçün hansı yollardan keçdiyini də açıq-aydın izah edir. Məlum olur ki, o, arvadının zinət əşyalarını satıb min beş yüz manat pul əldə edərək komendanta rüşvət verib. Komendant isə həmin rüşvətin müqabilində ona vəzifə və deməli, xalqı vicdansızcasına soymaq imkan verib:

*Götürüb hər nə ki, var əsbabi-zənin tatə verib,
Min beş yüz manat edib, cümlə qəməndatə verib,
Götürübdür o da bir hökm bu bədzatə verib,
Rəxti-xabın da deyirlər ki, satıb atə verib,
Minibən qapı-qapı etməyə cövlan gəlir* (Şakir, 1985: 69).

Q.Zakir kimi B.Şakir də cəmiyyətdəki nöqsanları, vəzifəli şəxslərin yaramazlıqlarını tənqid edərkən heç nədən çəkinməmişdir. Salman Mümtaz yazır: “Şakir bəyənəmədiyi şəxslərin şəxsiyyətlərini, tutduqları mövqe və vəzifələrini heç də nəzərə almayaraq onları qatı saldıırıqlar ilə əzişdirib tədib edirdi” (Mümtaz, 1986: 446).

Baba bəy şeirində Əmiraslan bəyin çirkin sifətlərini bir-bir sadalamaqla onun əmri altına düşmüş camaatın vəziyyətinin bütün ağırlığını, faciəvililiyini gülüş və istehza dili ilə anladır. Müəllif hər gün dəfələrlə yalandan and içən, əqli kəm, evində qonaq qaldığı insanların evini yıxan, utanmaz, hərzə sözlər danışan bu əxlaqsız adamı “madəri –şeytan”- şeytanın anası” adlandırır. Qeyd edək B.Şakir şeirlərinin

1985-ci il nəşri ilə S.Mümtaz nəşrində bu şeirin bir sıra yerlərində, eləcə də haqqında danışdığımız bənddə fərqlər vardır. 1986-cı il nəşrində bəndin birinci misrası “Gündə min kərrə yalan yerə nahaq and içən” kimi getmişdir. S.Mümtaz nəşrində isə oxuyuruq : “Gündə yüz dəfə nahaq yerə yalan and içən”. Fikrimizcə, ifadə “yalan yerə nahaq and içən” kimi deyil, S.Mümtaz variantında “nahaq yerə yalan and içən” kimi getməlidir. Sonuncu misradakı “hiyləgər” sözü əvəzinə S.Mümtaz nəşrindəki “töxmi-xər” getməlidir. Bəndin S.Mümtazın təqdim etdiyi variantını veririk:

*Gündə yüz dəfə nahaq yerə yalan and içən,
Əqli kəm, beyni qürək, hər daşın ardınca qaçan,
Öz halalını qoyub hər gecə bir qapı açan,
Düşdüyü evi yıxıb, hər yediyi qaba...
Töxmi-xər, mədəni-şər, mədəri-şeytan gəlir (Mümtaz, 1927: 34).*

Şair deyir ki, Əmiraslan bəy kimi adam naibliyə keçəndən sonra rəiyyətin üzünün gülməsi mümkün deyildir. Camaat onun hərəkətlərindən şikayət ərizəsi yazsa da, faydası olmamışdır. Buna baxmayaraq Baba bəy camaata məsləhət görür ki, bütün mümkün məqamlara şikayət etsinlər. Yoxsa bu insan həyatına qəsd edə bilən qəddar adamın əlindən qurtarmaq mümkün olmayacaq:

*Yığılm bu ki, gəlir, qəsd edəcək cana, gedin,
Durmuyun, bir də qılm əzmi-divanxana, gedin,
İş dürüst olmasa, ondan hərə bir yanə gedin,
Kimi Tehrana, kimi xaki-Xorasana gedin,
Urusun denşiki tək alıbdı fərman, gəlir (Mümtaz, 1927: 24-25).*

Birinci misranın birinci sözü 1985-ci il nəşrindəki kimi deyil (“yığışın”), S.Mümtaz nəşrindəki kimi “yığılm” şəklində veriləndir.

Beytdəki maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, Əmiraslan bəydən danışan müəllif onu rus məmuruna ilə müqayisə edir, anladır ki, o, bu özbaşınalıqları ona görə törədir ki, rus denşiki kimi fərman almışdır. Məlum olur ki, yerli əhali bəylərin və rus məmurlarının ikiqat zülmünə məruz qalmışlar.

Şeirin ən diqqətəlayiq cəhətlərindən biri gülüş qarışıq gərginliyin əvvəldən axıra qədər saxlanması, dinamizmidir. Bu, əlbəttə ki, müəllifin istedadının, xüsusilə satirik istedadının göstəricisidir, şairin sələflərinin, ilk növbədə Vaqifin müxəmməsçilik sahəsindən uğurlarını mənimsədiyini göstərir. Əgər Molla Pənah Vaqif məşhur “Görmədim” rədifli müxəmməsindəki bəndlərdən birində hər misranın sonunda “tamam” sözünü rədif kimi təkrar edərək ritmi sürətləndirmiş, daha kəskin bir intonasiya yaratmışdısa, B.Şakir də şeirin bir bəndində “tamam” sözünün təkrarı ilə dinamikliyi, fikrinin təsir gücünü artırma bilmişdir:

*Ağlasın onların əhvalına hal əhli tamam,
Ruzi-aşuradu bu sanki, mahal əhli tamam,
Başacıq, yalınayaq, didəsi giryən gəlir (Mümtaz, 1927: 25).*

Şeirin sonunda şair bütün Kolanı camaatına müraciət edərək onların əhvalına yandığını, yeni naib tərəfindən onların bütün əmlakının əllərindən alınacağını deyir. S.Mümtaz nəşri ilə müqayisə etdikdə 1985-ci il nəşrində bir neçə səhvin olduğunu görürük. 1985-ci il nəşrində həmin bəndin 2-ci misrası belədir: “Qəməri-Əqrəbdə imiş, yalan çıxan falınıza”. S.Mümtaz nəşrində isə daha düzgün variantın təqdim edildiyini görürük. İlk sözlər “Qəməri-Əqrəbdə imiş” deyil, “Qəmər Əqrəbdə imiş” kimi getməlidir. Müəllif deyir ki, yerli camaatın bəxti gətirməyib, onların Qəməri-Ayı Əqrəb bürcündündədir. Misranın ikinci hissəsi “yalan çıxan falınıza” sözləri də səhvdir, “ilan çıxıb falınıza” olmalıdır. Məntiqi cəhətdən bu daha məqbul variantdır: əgər Ay Əqrəb bürcündədirsə, fala ilan çıxması daha ağlabatandır. Ümumiyyətlə, dilimizdə “falım yalan çıxıb” ifadəsi yoxdur. Sonuncu misradakı “ardınızı” sözünün 1985-ci il nəşrində çıxarıldığını da lazımsız sayırıq. Bəndi bütövlükdə təqdim edirik:

*Ay Kolanı, yanırım mən sizin əhvalınıza,
Qəmər Əqrəbdə imiş, ilan çıxıb falınıza,
Mindiribdir köpəyi küşkürübən dalınıza,
Qapınızda nə ki var, qəsd edəcək malınıza,
Sökəcək ardınızı, sonra sizə dan gəlir (Mümtaz, 1927: 25).*

B.Şakirin “Qarabağlı Mehdi bəyin həcvi” (S.Mümtaz bu əsəri belə bir başlıqla vermişdir: “Qarabağlı Mehdi bəy yazdığı müfəssəl həcvdən bir neçə parça”) adlı 15 bəndlilik müxəmməsindən məlum olur ki,

Mehdi bəy onun Əmiraslan bəyə həcvinə cavab olaraq həcv yazmışdır. Baba bəy ona həcv yazan Mehdi bəyə mənzum məktubunda yazır ki, adam dəlinin birisinə qoşulub ustadının üzünə ağ olmaz:

*Bu necə kar idi saldın araya, sağ olma,
Qoşulub hər dəliyə sən dəxi sarsağ olma,
Ehtiyat ilə dolan, mürşüdüünə ağ olma,
Sən də atan kimi çox hərzəvü yanşaq olma,
Ey xətatidə, uşaq həcv edəmən pirani* (Mümtaz, 1927: 32).

Mehdi bəyin B.Şakirin müflisləşməsindən danışmasının şairin qəzəblənməsinə səbəb olduğunu görürük. Baba bəy cavabında deyir ki, sənin zatını mənim əsil-kökümlə müqayisə etmək olmaz, get tayını tap. Sonda müəllif bildirir ki, mən heç bir vaxt sənə belə bir həcv yazmazdım, sən özün məni bu yaşda belə bir hərəkətə məcbur etdin. Şeirdən məlum olur ki, şair artıq qocalmışdır.

B.Şakirin müxəmməs janrında yazdığı həcvləri yaşadığı dövrün həyatı ilə bağlı olduğuna, ictimai bəhlələri, xalqın yerli bəylər və çar çinovnikləri tərəfindən amansızcasına istismarını realist qələmlə təsvir etdiyinə görə satira səviyyəsinə qalxır. Bu əsərlərindən-xüsusilə Əmiraslan bəyin həcvi məzlum xalqı incidənləri tənqid və ifşa etdiyi üçün ədəbiyyat tariximizdə ictimai satiranın parlaq nümunələrindən biri sayılır. Əmiraslan bəyi Baba bəylə bərabər Qasım bəy Zakirin də tənqid atəşinə tutduğunu bildirən Kamran Məmmədov yazır: “O da maraqlıdır ki, hər iki şairin qəzəbinə düçar olan bəylərdən biri Əmiraslan bəydir... İmirli bəyi Əmiraslanın canavar iştahasına yaxşı bələd olan Şakir onu “aləmin heyvərəsi”, “gündə nahaq yerə yüz dəfə and içən”, “hər gecə bir qapı açan”, “düşdüüyü evi yıxan” kimi sifətlərlə damğalayır və ifşa edir. Zakir də “bədəxlaq” olan Əmiraslanın adını bir neçə yerdə çəkmiş və təəssüflə bildirmişdir ki, Abdulla İbn Canı, Baba bəy Şakir kimi ustadlar həyatdan köçmüşlər, onlar bu həşərat haqqında daha tutarlı həcvlər yazmışlar və yenə də yazardılar” (Məmmədov, 1975: 163).

ƏDƏBİYYAT:

1. Dadaşzadə, Araz. (1980) Azərbaycan lirikası. Bakı: Elm, 228 s
2. Qarabaği, Sədi Sani (2014) Əsərləri. (Hazırlayan və ön söz müəllifləri: Raqub Kərimov, İlahə Vəliyeva). Bakı: Elm və Təhsil, 304 s.
3. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. (2006) (II kitab). Bakı: Elm, 496 s.
4. Şakir, Baba bəy. (1985). Seçilmiş əsərləri. (Tərtib edən: Fərhad Yəhyayev). Bakı: Yazıçı, 69 s.
5. Mümtaz, Salman. (1986). Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı : Yazıçı, 446 s.
6. Mümtaz, Salman. (1927). Baba bəy Şakir. Bakı: Azərənşr, 34 s.
7. Məmmədov, Kamran. (1975) XIX əsr Azərbaycan şeirində satira. Bakı : Elm, 274 s.